

„Nemzeti tudattalan”

Csepeli György

Minden csoportlét individuális elfojtások árán valósul meg. Ez az ár a tudatos életvezetés lehetővé tétele révén bőven megtérül, ám következményei a tudattalan kollektív dimenziójában is megnyilvánulnak. A csoporttal való azonosulás és a csoportlét talaján sarjadt világgép bő kárpótlást nyújt az elfojtásra kerülő agresszív és szexuális indíttatásokért, hiszen az *ingroup* irányában feltétlen szolidaritásérzetet, az *outgroup* irányában ellenségességet növesztve megfelelő feszültségvezetést biztosít.

Mi történik azonban akkor, ha történeti és társadalmi feltételek következtében az eredeti etnocentrikus funkciók gyökereit elmetsző új csoportok jönnek létre, melyek csupán színlelni képesek az eredeti csoport-hovatartozás természetességét, és elfojtó erejük jóval inkább a felettes én hatalmából, mintsem a hajdani etnocentrikus azonosulás barbár energiáiból táplálkozik? A *nemzetnek* kétségkívül jó esélye van arra, hogy az eredeti etnocentrikus azonosulás pótszerévé váljék, hiszen ideologikus programja előszeretettel hivatkozik a vér, a születés, a közös eredet és a feltétlen összetartás parancsára. Mindazonáltal látnivaló, hogy kódváltás megy végbe. Az *etnocentrikus* azonosulás analóg kommunikációja a *nemzeti* azonosulásban már csupán digitális: azaz tudatos neveléshez, tanításhoz, felkészítéshez kötött.

Az elszakadás persze nem azonnali. A nemzetté válás első szakaszában, amikor a kulturális-etnikai elemek kerülnek hangsúlyozásra, a kódváltás leplezett, és a nemzeti ideológia messzemenően utánozni igyekszik az etnocentrikus csoporttudat kommunikációs eszközeit. A második szakaszban, amikor a nemzeti ideológia már mint politikumformáló erő jelenik meg, és az államhoz való lojalitás kovácsolója lesz, a vérség és a leszármazás hívó szavai elhalkulnak, helyükbe a társadalmi kooperációt megkönnyítő jogi, gazdasági, politikai és kulturális szálak képződését megkönnyítő argumentáció lép. Még nagyobb lesz a távolság a nemzet és az etnocentrikusan konstituált csoport között akkor, ha a hovatartozás egyetlen alapja az alkotmány elfogadása, az állampolgársághoz való ragaszkodás lesz, mely már semmiféle értelemben sem korlátozza az egyén jogát ahhoz, hogy alternatív identitáskeretekhez ragaszkodjék, bárhonnan származzanak is azok.

Megkockáztatom a hipotézist, hogy a keletkező „nemzeti tudattalan” e fejlődés során egyre jobban veszít eredeti feltétlen és reflektálhatatlan azonosulásra indító funkcióiból, és csupán egy lesz azon ideologikus lehetőségek közül, melyek révén a modern társadalomban élő egyén menekülhet szabadságától és felelősségétől. Nem mindegy persze, hogy mely nemzettípusról van szó. A *kultúrnemzeti* típusban a legerősebb az etnocentrikus üzenet hatása, a nemzeti ideológia egységesítő identitáskeretei mögött még igen eleven a törzsies, barbár, kifelé agresszív, befelé szolidáris, primitív csoportközi dichotomizáció mintája. Az *államnemzeti* típusban viszont a kultúrnemzeti identifikáció mintája kerül elfojtásra, következképpen mind a saját nemzet szeretete, mind az idegenséggel szemben mutatott

ellenérzület enyhébb. Fő különbség talán, hogy a kultúrnemzeti identitás a közvetlen etnocentrikus elfojtás nyomán hajlamosabb a paranoiára, következésképpen az idegeneket és a nemzetietleneket önmagán *belül* keresi, hiszen fő törekvése a “tisztaság”, a nemzeti egyneműség, miközben önkényesen változtatja a szempontokat, melyek alapján meghatározó a nemzeti tagság, s a belőle normatív következő nemzeti lojalitás megléte vagy hiánya. Származás, anyanyelv, születési hely, vélt vagy valós csatlakozási motiváció egyként alapul szolgálhat a nemzeti tagságra. E látszólagos nagyvonalúság szűkkeblűséget takar, mivel bármikor bárkivel szemben az egykor befogadó szempont kizáró szempontként érvényesíthető, következésképpen *senki* sem lehet bizonyos nemzeti identitásában. Még “szerencse”, hogy mindig akadnak idegenek, kikkel szemben az elhatárolódás etnocentrikus pszichológiai örökségének erejéből olcsón szerzett nemzeti azonosságtudat kovácsolható.

Az államnemzeti típusban a “nemzeti tudattalannak” a kultúrnemzeti előzményekkel kell megbirkóznia, mely abban a tekintetben szerencsésebb konstelláció jelent, hogy egyértelmű és mindenki számára azonos jogi-politikai konstrukciókban kínálja föl a csoporttagságot. Az idegen és az ellenfél a nemzeten kívülre kerül, ráadásul státusza bármikor megváltozhat, mihelyt a szövetségi konstelláció változik. Egy államnak nincsenek barátai, miként örök ellenségei sincsenek — csupán érdekei vannak. Közelebről vizsgálva ezeket az érdekeket, jól látható azonban, hogy megfogalmazásuk jellegzetesen ideologikus, kimutatható bennük a kultúrnemzeti paranoia visszfénye, és végülis egyetlen fronton elesett katona életének elvesztésére sem ad elegendő vigaszt, hogy hőssé lett olyan érdekek védelméért, melyekről csupán *hitte*, hogy azok nemzetiek voltak, ám gyakorlati és racionális módon aligha volt módja azok befolyásolására. Az állami önzés gátlástalansága és mohósága elemi erővel csap elő, miközben jámbor demokratikus szölamok és nemes szívű felhívások a nemzetközi élet rendjéről és a béke kívánatosságáról szólnak.

Bár történelmileg nyilvánvaló, hogy az államnemzeti alakulat minden korábbi birodalmi és kultúrnemzeti államalakulathoz képest fejlettebb és teljesítőképe-sebb, az sem tagadható, hogy mindehhez rossz lelkiismeret társul: hiszen az államon belüli jog és szabadság uralma az államon kívül megférhet az elnyomással, a gyarmatosítással, a gyámkodó fensőbbiséggel.

A harmadik fázis az *állampolgári* identitásra redukáló összetartozási minta, mely — mint Attila koporsója — már hármasan rétegi a nemzeti tudattalant. Az etnocentrizmust elfojtó kultúrnationalizmust, valamint a kultúrnemzeti tartalmakat elfojtó államnacionalizmust is elfojtva elsődleges feladatként az állampolgári öntudatot árasztja ez a minta, mely a maga korlátlanának tűnő civilizatorikus fejlődési potenciálját a háta mögött tudva voltaképpen minden egyedben kialakíthatja azt a felsőbbrendűségi és isteni tudatot, mely hajdan az etnocentrikus azonosulásban a teljes csoporté volt. Minden állampolgár, éljen államán belül vagy kívül, ez esetben állama helytartójának, valóságos *übermensch*-nek képzelheti magát, pusztán annak okából, hogy olyan nemzet tagja (s a fő kritérium egyes egyedül az útlevel), mely őt személyében mindig megvédelmezni kész, tartózkodjon a világ bármely pontján, szárazföldön, vízen, levegőben.

A társadalmak nemzetté válásának útja tehát mindhárom típusban (vagy fejlődési fázisban) tartalmazza a nemzeti tudattalant, bár annak eredeti etnocentrikus funkciói jelentősen módosulnak, egyre inkább analízálhatóvá és gondolatilag hozzáférhetővé válnak. Maga az erő azonban egy pillanatra sem vetközi le eredendő barbár és primitív vonzatait.

A világ jelenlegi állapotában az amerikai nemzet áll legközelebb a harmadik változathoz, Nyugat-Európa demokratikus nemzetállamai a második változat paradigmatis eseteit képezik, Kelet-Európa nemzeti társadalmi a kultúrnemzeti lét burkából mintha az állammemzeti lét felé bontakoznának, s a Szovjetunió klasszikus birodalmi eszközökkel fenntartott egységét a születő kultúrnemzeti energiák iszonytató erejű centrifugális tendenciái látszanak veszélyeztetni. A világ többi helyén nemzetelőtti etnocentrikusok, nyers, ideológiai fűfűgöngyökre ügyet sem vető nyílt diktatúrák találhatók.

E helyzetben sajátos, tudattalan azonosulásokat és ellenazonosulásokat gerjesztő nemzetközi konstellációnak vagyunk tanúi. Mintha a civilizatórikus fejlődésben előrehaladottabb nemzetállamok erejük által érvényesített igazuk tudatában a többiek szüleiként lépnének fel. Kiváltsággal rendelkezvén a globális érdekek megfogalmazásában, a maguk szabta mércék szerint bármikor és bárhol rendfenntartóként, rendcsinálóként lépnek föl, miközben egymás közti veszekedéseiket gondosan eltitkolják “gyermekük”, a nemzetfejlődés korábbi szakaszaiban veszteglő többi állam, nemzet és nép előtt. Hogy biztonság vagy bizonytalanság lesz-e a geopolitikai indítástú tekintélyelvű családi modellen alapuló nemzetközi rend következménye, azt aligha jósolhatjuk meg.

Reményre csupán az ad lehetőséget, hogy a nagyhatalmi képmutatás nemzeti tudattalanja mint pszichológiai hatóeszköz jóval kevésbé hatékony és manipulatív erejű, mint a történelem hajnala óta korábban érvényre jutó elődei.

A paradoxon titka a sokféleképpen tagolt, nagyfokú individuális variabilitásnak kényszerűen teret engedő belső társadalmi felépítés, miáltal nemcsak az apológia, hanem a kritika erői is hatalmasakká várnak. A nagyhatalom állampolgára nem feltétlenül kell, hogy maga is nagyhatalomnak képzelje magát a világ többi társadalmában élő szerencsétlenebb embertársaihoz képest, következésképpen a geopolitikai konstelláció által megteremtett hivatalos apaszerep, melyet nagykövetek, miniszterek, államfők és a hivatalos személyek raja az általuk képviselt óriási katonai és gazdasági erő birtokában oly előszeretettel ellátnak, erőteljesen keresztesződhet a nagyhatalom állampolgárai által megvalósított “népi diplomácia” által. Az emberek és az információ szabad áramlása, mely a jelenlegi nemzetközi berendezkedés elvileg senki által kétségbe nem vont alapja, nemcsak az egyenlőtlenség és a nagyhatalmi erőszak legitimitására szolgál, hanem egyúttal megnyithatja az utat a kollektív nemzeti tudattalan minden atavizmusának analízise és eképpen hatástalanítása irányába is.

Mit tehet e felismerés birtokában valaki, aki történetesen magyar? Identitása történelmi traumák, vétkek és bűnök által terhelt, tudattalanja a megvert gyermeké. Kompenzáljon? Gondolja azt magáról, hogy egy ezredév üzenete hangzik föl benne, és romantikus hevületében a vér és a kultúra jussán követeljen elismerést magának és nemzetének? Essen kétségbe? Mazochista módon ostorozza magát, merüljön el elődei megbocsáthatatlan bűneinek keresésében, és lelkiismeret-furdalással eltelve adja föl pozitív nemzeti azonosságát? Azonosuljon a nála hatalmasabbal? Kösse sorslátását egy nagyhataloméhoz, melynek érdekei szükségképpen sosem eshetnek egybe az övével? Meneküljön? Válgjon egy fantomizált Európa polgárává, ahol baszkok, katalánok, provanszálók, vallonok, skótok, észak-rajna-vesztfálieiak, stájerok stb. között ő legyen az egyedüli “európai”? Adja föl önmagát, s csatlakozzon más nemzetekhez, felfedezvén magában nem magyar őseit? Kapaszkodjon egy sosemvolt közép-európai identitás keretébe?

E dilemmák végiggondolása ma a feladat. Bármilyen legyen is a végeredmény, nem valószínű, hogy megkerülhető az önelemzés, a számvetés azzal, hogy van-e, s ha van, éppen miben nyilvánul meg bennünk a nemzeti hovatartozás okán jelent-

kező önzés, szorongás, kényszeresség, fölös üldözöttségérzés, képtelen túlértékelés, eufemisztikus nemzeti nagyzás, egyszóval mindaz, mely megnehezíti, hogy identitásunk kollektíve adott kategóriák által teremtett háztartásában ne fortyogjon lefojtva az, hogy magyarok (is) vagyunk. Egyetlen recept ajánlható: végre ne kívülről, ne mástól, s végképp ne valamely geopolitikailag adott “szülőötől” várjuk a felszabadulást, hanem lépünk rá az önfelszabadítás, a jog, a biztonság, az emberi méltóság, a szabadság egyetlen lehetséges útjára. A nemzeti tudattalan kísértése persze továbbra is eleven marad bennünk, de a választott út páratlan sajátossága, hogy miközben veszélyek leskelődnek ránk, egyúttal rendelkezésünkre állnak a veszélyek leküzdésének eszközei is.

E kockázatvállalásnak nincs alternatívája. A jólétet, mint fényt az árny, szegénység szomoríthatja. A szabadság és a félelem nélküli élet technikáinak törekeny gyakorlatában félelem és zsarnokság ütheti föl fejét. Az igazságot látszatigazságok és hazugságok finom szálaiból szőtt háló homályosít-hatja el. Ha azonban rálépünk az önfelszabadítás útjára, ha fel is borul a nemes célok és a nemes eszközök jegyében vállalt cselekvés egyensúlya, mindig lesz arra esély, hogy helyreálljon az egyensúly, visszakozzanak a nemzeti és nemzetközi barbarizmus és primitivizmus másutt még akadálytalanul triumfaló szörnyei.

Irodalom

Karátson E., Neményi N. (szerk.) (1982): *Belső tilalomfák*. Tanulmányok a társadalmi öncenzúráról. Hollandiai Mikes Kelemen Kör.

Szabó M. (1981): Nemzetkarakter és ressentiment. Gondolatok a politikai antiszemizmus funkcióiról. *Világosság* 22,6:358-362.

Csepeli György

ELTE

Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet és Továbbképző Központ

1052 Budapest

Pesti Barnabás u. 1.